

Szalai Júlia

A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS EGYES KÉRDÉSEI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN*

Szegénység és kirekesztődés a rendszerváltás prizmáján

A társadalmi kirekesztődés jelenségek köre mintegy két évtizeddel ezelőtt került a nyugat-európai szociálpolitikai gondolkodás középpontjába, a problémakörnek a nyilvánosság fórumain való tematizálásához pedig az azt megelőző másfél évtizedben a szegénység új arcait feltáró társadalmi vitákon keresztül vezetett az út. Ez az út azonban távolról sem volt egyenes vonalú és megrázkódtatásoktól mentes. Mert ahogyan maga a szegénység, úgy a társadalmi kirekesztődés értelmezése sem eleve és objektíve adott kritériumokon nyugszik. A fogalom mai jelentéstartalmához az út egyfelől a jóléti államok válságáról folytatott szakmai és politikai diskurzusokon, másfelől a jóléti gazdaságoknak a hetvenes évek olajválsága utáni tartós szerkezeti átrendeződését kísérő reformjain, harmadrészt a globalizációs tendenciákra adott nemzetállami szociálpolitikai válaszok folyamatos kritikáján keresztül vezetett. Azaz a társadalmi kirekesztődésnek az Európai Unió országaira ma többé-kevésbé általánosan érvényes konszenzuális értelmezése hosszú és bonyolult politikai folyamat terméke, s maga a megszületett konszenzuális értelmezés további politikai folyamatok kiindulópontja. E folyamatok állandó tétje működőképes és gyakorlati nyelvre átültethető társadalmi egyezségek megteremtése. Emezek hátszele nélkül ugyanis megbicsaklik a szakmailag kiérlelt szándék: elképzelhetetlen a technikailag leghatékonyabbnak ítélt szociálpolitikai eszközrendszer megteremtése és fenntartása is. Hiszen éppen a formálisan lefektetett szociális jogok érvényesítésének legfőbb alapja, az adott társadalom értékközösségén nyugvó mindennapi jogértelmezés és intézményi gyakorlat hiányozna így mögüle.

Mindezt azért érdemes itt felidézni, mert nem egyszerűen időbeli késést jelent, hogy Magyarországon mind ez ideig hiányzik a kirekesztődésnek a fentebbi értelemben vett konszenzuális értelmezése, sőt mindmáig csak igen részlegesen ment végbe a szegénység okainak, illetve típusainak feltárására, valamint a megfelelő szegénységellenes eszköz- és intézménytár kimunkálására irányuló politikai folyamat is. Persze e szükséges megelőző folyamatok töredékességét részben magyarázza a rendszerváltás óta eltelt idő rövidsége: tudjuk, a szegénység mint létezőnek tekintett, ismert és nyilvánosan megbeszélhető jelenség valójában a rendszerváltással "született" meg nálunk, azaz mintegy két és fél évtizeddel azután, hogy Nyugat-Európát megrázta, a nyugati jóléti rendszerek gyökeres reformjait pedig kikényszerítette a szegénység újrafelfedezésének a hatvanas-hetvenes évtized fordulóján országról országra végigsöprő hulláma. Mindennek ellenére az időbeli csúszás több önmagánál: e tekintetben nem pusztán gyorsítást és jogharmonizációt igényel a felzárkózás, hanem alapvető kockázatok felismerését és tudatos kiküszöbölését. Mert míg Nyugat-Európa társadalmi ügy érkeztek el az integrált Európa gondolatához, hogy a nemzetállamok számára napi evidenciává vált: a második világháború után intézményesített univerzális programok nem voltak képesek a szociális jogok egyenlőségének megteremtésére, és a nemzeti jóléti politikák további reformjai nélkül ki sem munkálhatóak közös szociálpolitikai elvek és gyakorlatok, addig Kelet-Európában az Európai Unióhoz való csatlakozás e tekintetben egy fontos szakasz átugrásával megy végbe: még maguk a nemzeti jóléti politikák sem születtek meg, de máris meghaladásuk reformja kerül a napirendre. Az emésztetlen problémák átugrása azonban igencsak veszélyes és később magát esetleg sokszorosán megbosszuló vállalkozás. A

túlhangsúlyozott azonosságtudatra ("mi még a problémáinkban is olyanok vagyunk, mint a Nyugat") társadalmi hazugságok, a hazugságokra pedig csak rossz politikai válaszok épülhetnek. A szegénységproblematika különösen alkalmas táptalaja efféle társadalmi hazugságok megkövesedésének, nyomukban pedig a szegénység felszámolása helyett azt rögzítő és mélyítő intézményes gyakorlatok terjedésének. De hogy ezt belássuk, majd a belátás nyomán tehezzünk ellene, ahhoz érdemes áttekintenünk a szegénység hazai "felfedezésének" másfél évtizedes történetét.

Bármennyire közhelyszerű is a dolog felemlgetése, onnan kell elindulnunk, hogy a szegénység mint nyilvánosan bevallható jelenség és a köztudatban is számon tartott társadalmi probléma a rendszerváltással "keletkezett" Magyarországon. A szocializmus megelőző hosszú évtizedeiben a hazai társadalomnak hivatalosan elismerten szegényei nem, kirekesztett vagy leszakadó társadalmi rétegei pedig végképp nem voltak, legfeljebb "többszörösen hátrányos helyzetű" és/vagy "beilleszkedési zavarokkal küzdő" egyének, családok és kisebb csoportok léteztek. Hogy az ideológiai tabu tíz körömmel való fenntartásának pártpolitikai törekvésén túl, a kádári korszak magyar társadalmának milyen mélyen ülő érdekei fűződtek ahhoz az önáltatáshoz, amely szerint strukturális okokból fakadó szegénység a szocializmusban nem lehet, s ha a jelenség mégis előfordul, úgy az legfeljebb sporadikus természetű, továbbá egyéni magatartási hibák és devianciák terméke – minderről bővebben írtam másutt (Szalai 1998). Az évtizedes önáltatásnak itt elsősorban két tartós és máig ható következményére szeretnék kitérni. Az egyik a szegénységértelmezésekre vonatkozik, közelebbről az okok, a magyarázatok és a rájuk épülő érvrendszerek természetével kapcsolatos. A következmények másik csokra viszont inkább gyakorlati jellegű: a rendszerváltáskor előállott s azóta magunkkal cipelt szociálpolitikai vákuumhelyzetet, közelebbről, a szegénységre adott szociálpolitikai válaszok feltűnően alacsony határfokának történeti meghatározottságait érinti.

Hadd vegyem számba e következményeket sorjában.

Abból, hogy a szocializmusban rendszerspecifikus eredetűnek el- és felismert szegénység nem volt, paradox módon következett, hogy a kurrens szegénység-magyarázatokban a szegénység mindmáig rendszeridegen, átmeneti és az 1989-90-es történelmi fordulat egyszerűségével összefüggésben előállt problémaként tételeződik. A kilencvenes évek elején még gondolhattuk, hogy mindez a társadalmi méretű sokk-hatás következménye. Egyrészt a szegénység konceptualizálására nem állt, mert nem állhatott készen a szükséges fogalmi apparátus, szókészlet és nyelv. Másrészt a mélyebb végiggondolást hátráltatta az is, hogy a rendszerváltás elsöprő erejű változásai az átalakulás első éveit kísérő mély válság okán bizonyos értelemben relativizálták magát a szegénységproblémát. Tekintettel az életszínvonal tömegesen megélt drámai csökkenésére, a sokakat még munkavállalói státuszuk megtartása mellett is bizonytalan helyzetbe sodró váratlan munkahelyváltásokra, valamint a szokványos állami szolgáltatások egész sorának gyors ütemű decentralizálására és piacosítására, széles tömegek élménye lett, hogy az új viszonyok a korábbi létbiztonság elvesztését és az életviszonyok egyértelmű rosszabbodását hozták a számukra. Ezt a tömeges élményt volt hivatva kifejezni a kilencvenes évek elejének talán legtöbbet hivatkozott fogalma, az elszegényedés, amelyet a sajtó és a közbeszéd mindegyre a szegénység szinonimájaként használt. A fogalmi keveredéssel azonban kimondhatóságának pillanatában a szegénység mintegy el is tűnt a nyilvánosság szeme elől: a társadalom ötven-hetven százalékát sújtó elszegényedés mellett észrevétlen maradt az "igazi" szegények évtizedes eredetű, soha fel nem számolt, a kérdéses években viszont leszakadássá mélyülő szegénysége.

Az összecsúszással azután két további probléma is keletkezett: az egyik a folyamat alanyait, a másik annak okait érintette. Az elszegényedés kárvallottjai ugyanis az egykori "kádári középosztály" tagjai – a hajdani szocialista gyárak szakmunkásai, az ápolónők, a tanítók, az irodisták – voltak. Megcsúszott biztonságuk helyreállítása igen fontos politikai érdeke volt a hatalomért versengő pártoknak, s úgy tűnhetett, amint a gazdaság helyzete megszilárdul, e helyreállítás révén a probléma mintegy magától meg is szűnik majd. Az ország előtt álló elsőrendű feladat ezért nemcsak külső nyomásra és nemcsak technokratikus megfontolásokból, de politikailag legitim módon is a gazdasági stabilizáció lett: úgy látszott, ez az alfája és ómegája a tömeges elszegényedés megállításának, majd megfordításának. Ezzel a gondolatmenettel állt azután összefüggésben, hogy elmaradt a szegénység háttérben munkáló folyamatok felszínre hozatala. Ha ugyanis a szegénység azonos az elszegényedéssel, az utóbbi pedig a transzformációs válság terméke, akkor nincs miért mélyebb okokat és erőket keresni a jelenség háttérben. Adódik a magyarázat: szegénység és válság egy töről fakadnak. A következtetés pedig ugyanaz, mint az előbb: ha a rendszerváltás alapfolyamatainak végigvitelével lezárul az átmenet, azzal lezárul annak fájó, ám elkerülhetetlen velejárója, maga a válság is; a válság kiküszöbölődésével viszont megszűnnek a szegénységet kiváltó okok, és így a jelenség a gazdaság erősödésével külön beavatkozások nélkül automatikusan felszámolódik.

Meglepő módon ez az érvelési logika – ha apró retorikai módosításokkal is, de – mindmáig érvényben maradt. Annak ellenére történt és történik ez így, hogy az elmúlt öt-hat esztendő javuló gazdasági folyamatai közepette az egykori elszegényedők jelentős része valóban visszatalált korábbi társadalmi helyére, miközben a "valódi" szegények száma nemigen csökkent, szegénységük pedig több vizsgálat egybehangzó tanúsága szerint egyértelműen tartósult és mélyült. Azaz a tények világosan megmutatták, hogy elszegényedés és szegénység két különböző jelenségek, s hogy az utóbbin a gazdaság spontán folyamatai önmagukban vajmi keveset enyhítenek. A szegénységgel kapcsolatos, a közvélekedésben és a döntéshozók széles rétegeiben élő, fentebb jellemzett beállítódások azonban a tényeknél makacsabbnak bizonyultak. És ezen az sem változtatott, hogy időközben gazdag társadalomtudományi ismeretanyag, a szociális szolgáltatásokban dolgozók körében pedig hatalmas gyakorlati tapasztalatmennyiség gyűlt össze a hazai szegénység típusairól, a szegények társadalmának belső rétegződéséről, a jelenség újratermelődésének okairól és mechanizmusairól, sőt az elmúlt évtized szegénységgel kapcsolatos szociálpolitikájának a szegénység rögzülésében játszott, távolról sem ártatlan szerepéről. Ez az ismeretanyag azonban mind ez ideig többé-kevésbé szakmai belügy maradt.

Ha e sajátos "botfűléség" magyarázatát keressük, akkor fel kell ismernünk: a szegénység problémájának a többségi társadalomról való leválasztásához és kezelésének a többségitől eltérő módjaihoz széles társadalmi érdekek fűződnek. Ezek az érdekek mindenekelőtt az állam lebontásával mint a rendszerváltás kulcsfolyamatával kapcsolatosak. Mert mindmáig úgy tűnik: egyfelől a még mindig túlságosan nagy központi állam a fékje a hazai piac, s vele együtt a hazai társadalom gyors felvirágzásának. Másfelől viszont egymással versengő csoportok sora nyújtja be a számlát, hogy hajdani megfosztottsága ellentételezéseként ma a versenybe való bekapcsolódást előrelendítő kártérítést/kárpótlást kapjon – s ezzel fenntartja, sőt növeli is a központi állam szerepét (bár való igaz: újfajta célok jegyében és újfajta szereplők érdekében). Harmadfelől ott az ország európai felzárkóztatásának programja, ami mellett kormányzat legyen a talpán, amelyik megmondja: az általános forráséhség és biztonságihiány közepette vajon melyik gazdasági, társadalmi és intézményi cél élvezzen elsőbbséget – együttes kielégítésük viszont újfent a központi költségvetést pumpálja, s a redistributív állam visszavonulása ellenében hat. A húzó és taszító erők e keresztüzében az

államnak ugyanakkor mégis zsugorodnia kell: így kívánja a magángazdaság kiépítésének célegyüttése, a külső piacokon való helytállás kényszere, de így kívánja a belföldi versenyben érdekelt szereplők széles tábora is.

Ilyen körülmények között megfontolt elvek és világos gazdaság-, illetve társadalompolitikai célok helyett az elosztás tényleges arányairól végül is a nyers erőviszonyok döntenek. Az ütköző érdekek kibékítése és a megfelelő kompromisszumok kialakítása jegyében pedig paradox módon maga az állam válik a szociális célú költségek visszafaragásának legfőbb aktorává. Mert ha a központi forrásokért folyó éles versenyben a szereplők egymással olykor konfliktusba kerülnek is, abban széles alapzatú és tartós az egyetértés közöttük, hogy a "zsugorítás" első és kézenfekvő lépéseként az államkasszát a "felesleges" terhektől mindenképpen meg kell szabadítani. A "felesleges" jelzőt azután könnyű lefordítani: az egykor túlméretezett, mára funkciójukat veszített közkiadásokat, azok között is első helyen az ország teherbíró-képességét meghaladó, az érintetteket pedig a piaci alkalmazkodásról eleve "leszoktató" szociális kiadásokat kell megkurtítani. A teljesítménytől független szempontok alapján központilag osztogatott szociális jövedelmek helyett a hozzájárulás elvén nyugvó biztosításra van szükség, az abból kiszorulóknak – a szegényeknek – esetében pedig az állami ellátást csak az "igazán rászorulóknak" és nekik is csak szigorúan rászorultságuk mértékéig kell nyújtani.

Az új rászorultság elvű szociálpolitika viszont csak akkor alkalmazható, ha belátjuk: bár a munkahely elvesztése, az egészség megrokkánása, az idős kor vagy egy-egy családi krízis időről időre bárkit nehéz helyzetbe sodorhat, aki azonban igazán akarja, az kikeveredhet a szegénységből, és a maga lábára állhat. Ha pedig a lábra állás mégsem következne be, akkor ott többről és részben másról van szó, mint a létfeltételek megingásáról – ott hiányzik a szándék, hibás magatartások rögzültek és túlon túl elhatalmasodott a másokra hagyatkozás passzív beállítódása. Mindennek fényénél tehát fel kell ismernünk, hogy a szegények éppen úgy felelősek önmaguk sorsáért, mint bárki más; e felismerés jegyében pedig világos határvonalat kell húznunk a helyzetüket önhibájukon kívül előállító okok, illetve a rossz körülmények tartósulását kiváltó felelőtlenségük és hibás magatartási beidegződéseik között. A szociálpolitika dolga, hogy az előbbi téren hatékony korrekciót hajtsen végre: kompenzálja a véletlenül elszenvedett károkért, de egyúttal ösztönözzön is a kialakult helyzet meghaladására. Innentől viszont a dolog már magukon a szegényeken múlik: dolgok munkával, erőfeszítéseik összpontosításával, szerény életvitellel és a többségi életvezetési normák elfogadásával nyitva áll előttük a felemelkedés útja. Ha mindezt elmulasztják, akkor viszont magukra vessenek.

Az önhiba fogalmának beiktatása révén így azután a gondolati konstrukció önmagába záródik: "normális esetben" a szegénység legfeljebb a balsors szeszélyei folytán előálló átmeneti állapot, aminek leküzdése egyéni erőfeszítés kérdése, a társadalomnak pedig ehhez az erő-összpontosításhoz kell jól megválasztott és célzott támogatást, valamint testre szabott segítséget nyújtania. A megfontolások nélkül osztogatott támogatások ezért nemcsak pazarlók, hanem céljuk szerint is hibásak: valójában ellenében dolgoznak annak, hogy a szegények a szegénységükből kikeveredjenek.

Nem nehéz belátnunk: a szegénység "véletlenszerűségének" és individualizálásának kerekre formált nézetrendszere fogaskerék módjára illeszkedik az állami szociális kiadások minimalizálására irányuló többségi érdekekkel, mi több, látszatra a társadalmi igazságosság elveivel is. Érdekek, nézetek és elvek e hármas szövődése pedig szemlátomást eléggé erős ahhoz, hogy azon a cáfoló tudományos és gyakorlati tények hada se üthessen léket.

Különösen, mert egyre áthatolhatatlanabb intézményi védőbástya gondoskodik róla, hogy a szegénység újratermelődésének társadalmi meghatározottsága, a fenntartásában való titkos többségi érdekeltség, valamint a jelenség önreprodukciós természete a szélesebb nyilvánosság előtt rejtve maradjon.

Ezzel pedig eljutottunk a fentebb említett következmények második csoportjához, az "államtalanítást" kísérő intézményi reformoknak a szegénység rögzülésében és egyidejű láthatatlanná tételében játszott sajátos szerepéhez.

Jól ismert és többek által részleteiben is elemzett folyamatokról van itt szó (pl. Ferge 2001; Gál 1999; Havasi 2001; Horváth 1997; Köllő 2001; Landau et al. 1997; Nagy 2000; Szalai 2000; Tóth 1995): az egykori központi ellátások decentralizálásáról, a társadalombiztosítási járandóságok jogosultsági alapjainak radikális átalakításáról, a rászorultsági elvnek testet adó segélyezési rendszer meghonosításáról és dinamikus kiterjesztéséről, valamint a szegényellátás speciális feladataira szakosodott szolgáltató és ellátóhálózat történelmileg igen gyors léptékű kiépítéséről. E lépések külön-külön és együttesen is logikusan és következetesen illeszkednek az állam lebontásának fentebb vázolt nagy programjához, ráadásul a döntéshozók és az átalakult intézményrendszer működtetőinek reményei szerint egyúttal hozzájárulnak a szegények ellátásának célzottabbá, hatékonyabbá és igazságosabbá tételéhez. E remények kevéssé váltak valóra, sőt az átalakított intézményrendszer önmozgásai immár "saját jogukon" is hozzájárulnak a szegénység egyes típusainak tartós fennmaradásához, különösen pedig a kirekesztődés folyamatainak felgyorsulásához.

Nem kis részben éppen a logikusan végigvitt változásoknak köszönhetően, a szegénység kezelése néhány év alatt levált a többségi viszonyrendszerek, illetve intézmények testéről, a szegények társadalmába pedig önmagába és a velük hivatalból foglalkozó szakembergárda világába záródott. E külön világ önmozgásai körforgó-rendszerűek és gyakorlatilag lehetetlenné teszik a kitörést, de megnehezítik a bepillantást is. Mindezt persze senki sem "akarta". Mégis a dolog egyenesen következett az állam "dezertálásából" (Standing 1997), azaz abból a szociálpolitikai vákuumhelyzetből, amely annak révén állt elő, hogy a "régii állam" lebontásával egyidejűleg nem került sor az új alapzatú, a társadalom minden tagjára egyenlő elveket érvényesítő és őket egyenlő elbánásban részesítő közszolgáltatási rendszer megkonstruálására. Hadd vázoljam röviden, hogy a kialakult helyzettel ellentétes eredeti szándékok ellenére mindez hogyan is jött létre.

Tudjuk: a szociális ellátások decentralizálása – mindenekeelőtt a települési önkormányzatok segélyezési rendszerének és helyi szociális szolgáltatásainak kiépítése – annak az elvnek a jegyében történt, hogy a korábban egyeduralkodó központi elosztás rugalmatlanságával és elkerülhetetlen pazarlásaival szemben testre szabottá válják a rászorulóknak szükségleteinek felmérése és kielégítése, valamint csökkenjenek és ésszerűbben hasznosuljanak a szociális ellátásra fordítható források. A gyakorlatban azonban e racionális és jól igazolható célok nem vagy alig valósultak meg. Minden jel arra mutat, hogy a decentralizált segélyezés révén gyakorlatilag nem mérséklődött a szociális kiadások költségvetésen belüli összaránya; ugyanakkor a szociális elosztás belső struktúrájának időközben bekövetkezett markáns átrendeződése mellett iparági méretűvé terebélyesedett a segélyezési rendszer, nyomában pedig – mielőtt még összeállhatott volna – egyedi esetek millióira esett szét egy társadalmi probléma képe. Mert a segélyezés a maga természete szerint perszonalizálja a szegénység felismerését és kezelését, s ezzel mintegy függőnyt húz annak mindig-egyedi megnyilvánulása és a jelenség mélyebb társadalmi meghatározottsága közé. Ami pedig a hatékonyság és célzottság növelésének szándékát illeti, a rendelkezésre álló adatsorok azt

jelzik, hogy miközben az új elosztáspolitikára révén a rászorulóknak elérésének esélye nem javult számottevően, aközben a rendszer változatlan sajátossága maradt a segélyek "terítettsége": a helyben folyósított ellátásoknak továbbra is jelentős része szolgálja a nem szegények relatív jövedelmi veszteségeinek kompenzálását, illetve a családi költségvetésükben időről időre bekövetkező kisebb-nagyobb borulások kiegyensúlyozását (lásd többek közt: Monostori 1997; World Bank 2000).

A decentralizálástól remélt ésszerűsítő hatások tehát jórészt elmaradtak. A változás azonban mégis fontos következményekkel járt – általa ugyanis a szegénység gyakorlatilag "eltűnt" a makroszintű társadalmi viszonyok látómezejéből. Közelebről: miután a csupán keret jellegű szabályokat lefektető szociális törvénykezés a helyi közösségek belső alkufolyamataira bízta a segélyezés konkrét elveinek kialakítását, illetve azok háttérében a szegénység lokális fogalmának kimunkálását, ezzel egy társadalmi probléma automatikusan kisközösségi ügygé változott, aminek nyomán viszont a szegények és nem szegények konfliktusai adott közösség belső működésének zavaraiaként tűnnek fel. Ebből a látószögéből azután szinte magától értődik, hogy a szegények helyzetének változása mindenekelőtt a helyi interperszonális viszonyokon, azok között is elsősorban a hivatalok és a kliensek együttműködésén múlik, s mindehhez a közösségen kívüli társadalom szereplőinek vajmi kevés a köze, a dologban pedig vajmi kevés a tennivalója.

Mindennek fényénél talán nem túlzó az állítás, ha így fogalmazzunk: a szociálpolitikai irányváltás elsődlegesen nem az elosztás technikáját, hanem magát a szegénységproblémát decentralizálta. Ennek legfőbb "értelmét" pedig a társadalmi konfliktusok letompítása, kisközösségivé alakítása, és mindezzel a társadalmi béke hathatós fenntartása adja. Hogy e kétségtelen nyereségek súlyos veszteségek árán születnek, s hogy a kárvallottak éppen azok a szegények, akikért az elvek szintjén az átalakítás fogant, az a dolgok jellege folytán egyelőre nemigen kerül napvilágra.

Az eddig említettekén túl, a kisközösségek szintjére átkerült elosztási konfliktusoknak volt és van még egy további súlyos következménye. A decentralizált segélyezés ugyanis hathatósan közrejátszott annak a társadalmi választóvonalnak a rögzülésében, amely ma élesen kettéosztja a magyar társadalmat a boldogulók és a szegények táborára, s amely választóvonal nemcsak az élethelyzetek különbségeinek leíró megjelenítésére, hanem a lehetőségek, életesélyek és jogok kettős mércéjének érvényesítésére is szolgál. E megkettőződés egyszerre egy sor nem-szándékolt hatás eredménye, és ugyanakkor a folyamatból következő, ám annak eszkalálását jelentő további lépések kiindulópontja is.

Az eszkalációt a szegények számára felállított speciális intézményrendszer jeleníti meg. A segélyezéssel előálló megkettőződést ugyanis az érintett intézmények létrehozása effektív elkülönítésé, a fizikai terek megosztásában is testet öltő szegregációvá élezi. Fontos látnunk: e fejlemény nem írható kizárólagosan a mai magyar társadalomban tagadhatatlanul élő előítéletek és diszkriminatív reflexek számlájára. Sokkal inkább a rendszerváltás utáni szociálpolitikai átrendeződés belső logikájából következő automatizmusokra, illetve a kisközösségek szintjére helyezett problémakezelés spontán módon kimunkálódó "hatékonysági" megoldásaira kell gondolnunk, ha a szegregációs folyamat töretlen erősödésének háttérében álló motívumokat keressük. Mert ha a szegénység mérséklése a helyi közösségek dolga, ha a minimum-elvű szabályozásra épülő segélyezés még szűken jövedelmi értelemben sem teszi lehetővé legalább a létminimum szintjének elérését, ha ráadásul a segélyezési forrásokért éles verseny folyik a közösség különböző csoportjai között, ha mindennek tetejében a megélhetési problémákkal rendre foglalkoztatásiak, lakhatásiak,

iskolaiak, szomszédságiak, egészségügyiék és hatóságiak sora társul (márpedig e halmazódás a szegénység lényegi sajátja), akkor napnál világosabb: a materiális támogatások mellett a jövedelemhiánnyal társult más egyéni problémákra választ adó speciális szolgáltatásokra van szükség. Ezt diktálja a professzionalitás elve, és ezt diktálja a közösség együttélési viszonyainak mederben tartására irányuló helyi közérdek is. Így, ebben a logikában és erre a nyomásra születtek meg az elmúlt évtizedben a munkanélküli-ellátás minden mástól elkülönült – csak a munkaügyi szakemberek és a munkaerőpiacról kiszorultak által "belakott" – intézményei, a ma már kötelező érvénnyel létrehozandó hajléktalanszállók, a köztudottan a cigány/szegény gyerekek iskoláztatására szakosodó speciális oktatási intézmények, a szegények számára kijelölt és fenntartott szociális boltok és áruházak, a "nekik" szervezett helyi közösségi programok és jótékonyági akcióval egybekötött kulturális sorozatok stb. – röviden, egy totális, ám a többségi érintkezési viszonyoktól hermetikusan elzárt életvilág intézményei. A létrehozatalt mindenkor racionális, sőt, többnyire a segítség jószándékával átitatott érvek és törekvések diktálják, az eredmény azonban mégis a szegények szegregálódásának lassan gettósodássá érő folyamata. Mert minél totálisabb a számukra a többség által berendezett külön világ, annál kevesebb az ok, de a motiváció és a lehetőség is a kilépésre. Így áll elő, hogy az "igazi" szegények szegénysége minden ellenkező értelmű politikai vagy szakmai nyilatkozat és döntéshozói szándék ellenére tartós szegénységgé, mi több, kirekesztődéssé és leszakadássá mélyül. Az őket körülvevő falak pedig két irányból is áthatolhatatlanok: egyedi és kivételes esetektől eltekintve nincs kilépés, a többség felől viszont nincs bepillantás.

Ha egyáltalában van kapu ezen a falon, akkor az ma nemcsak zárva van, de a mindent befutó repkénytől még látni sem igen lehet a helyét. Ennek ellenére, a kapu helyrajzi dokumentációjának és kulcsának őrzése, illetve a repkény irtása fontos közfeladat: ezt látják el ma nálunk a szegénységproblémával foglalkozó társadalomkutatás különböző műhelyei. Igaz, kutatási tevékenységük nyomán eddig sem a kapu meg nem nyílt, sem a fal le nem bomlott, de ha erre a jövőben mégis sor kerülne, akkor igazodásul legalább a mai tájkép fényképei rendelkezésre állnak.

A kirekesztődés kárvallottjai – közelebről

Javarást a magyar társadalomkutatás hagyományainak, valamint a máig élő falu- és városszociográfiai tradíciók ösztönző hatásának köszönhető, hogy a jelenséget a nyilvánosságban övező hallgatás és a probléma "láthatatlansága" ellenére, a hazai szegénységről az elmúlt másfél évtizedben hallatlanul gazdag tudományos ismeretanyag halmazódott fel. Itt csupán az irodalmi ismeretek sajátos "átpásztázására" vállalkozhatok, és teszem ezt két, egymással kapcsolódó szempontból. Egyrészt a különböző szegénységvizsgálatokból a kirekesztődő szegények egyes típusaira vonatkozó ismereteket próbálom meg összefoglalni. Másrészt igyekszem tisztázni, hogy a kirekesztődés típusos formáinak létrejöttében mennyiben játszottak szerepet a szegénységnek azok a felszín alatti reprodukciós folyamatai, amelyek a kötelező teljes foglalkoztatás és az arra épülő központi jövedelemelosztás szavatolta létbiztonság körülményei között ugyan rejtve maradtak, mégis meglepő szívóssággal biztosították a peremhelyzetek történelmi folytonosságát és generációs átörökítését. E hosszabb távú megközelítés révén azután megkísérlem csokorba szedni azokat a tényezőket is, amelyek a történelmileg folytonos peremhelyzeteket ma éles kirekesztődéssé változtatják, illetve azokat, amelyek a rendszerváltással gyökeresen átalakult feltételek és új társadalmi működésmódok mellett az elmúlt másfél évtizedben léptek a színre, és akár régebbi folyamatok elmélyítőiként, akár újabbak elindítóiként szélesítik a kirekesztődést

generáló faktorok skáláját.

Ha végigtekintünk a kilencvenes években készült szegényvizsgálatok bibliográfiáján (Ferge 2001; Spéder 2002; INFO-Társadalomtudomány 2001), meg kell állapítanunk, hogy a kutatói figyelem középpontjában mindenekelőtt a szegénység globális képének megrajzolása állt. Azaz, némiképp a fentebb vázolt folyamatok hű tükrözéseként, az elemzések többé-kevésbé kétpólusúak voltak: a szegények létfeltételeit, napi életkörülményeit, családjaik tipikus demográfiai jellemzőit, iskolai pályafutásukat, munkaerő-piaci esélyeiket vagy családi munkamegosztási viszonyaikat rendre a nem szegényekkel való összehasonlításban ábrázolták. A korábban mondottakat figyelembe véve, a kétosztatú kép persze logikus válasz a szegénység "láthatatlanságára" és a problémát övező hallgatásra: az adott körülmények között a társadalomkutatás dolga – sőt mi több, missziója – mindenekelőtt a figyelemfelhívás. Ez pedig annak kifejtését és igazolását kívánja meg, hogy a mai magyar társadalom mintegy ötödét reprezentáló szegények nem egyszerűen kevesebből, hanem más körülmények közepette élnek, mások a kockázataik és mások az esélyeik, mint a szerencsés többségbe tartozóknak. A másság bemutatásának elsődleges törekvése mellett viszont szinte természetes fejlemény, hogy évekig kevesebb szó esett a szegénység belső tagozódásáról, azaz arról, hogy maga a szegénység nem homogén állapot – és nemcsak a mértéke szerint nem az, de a pozícióik és megannyi jellemzőjük szerint a szegények társadalmán belül elkülönülő életformacsoportok felől tekintve sem az, és végképp nem az, ha a szegény léthelyzet meghaladásának esélyeit vesszük szemügyre.

Mindezt nemcsak a szakmai diskurzus és a kutatói érdeklődés bizonyos hangsúlyeltolódása, de a közfigyelem súlypontjának áthelyeződése is kellett talán ahhoz, hogy e belső tagozódás kérdései a szegényvizsgálatok látómezejébe kerüljenek. Mindenekelőtt el kellett telnie jó néhány esztendőnek, és fel kellett halmozódnia az időbeli trendek alakulását megjeleníteni képes összehasonlító adatok állományának is, hogy tudományos érvénnyel és a statisztikai adatok fedezetével megválaszolható legyen: vajon mutatkoznak-e markáns és típusos különbségek a szegények között szegénységük jellege, illetve a helyzetből való kikerülésük esélyei és későbbi – akár generációkon is átnyúló – pályáívei tekintetében. Az újfajta kérdést az elmúlt néhány évben ugyanakkor – láttuk – maga az élet is napirendre tűzte. Hiszen a rendszerváltás első megrázkódtatásain túljutva, fontossá vált a már említett "váratlan" paradoxon megértése: vajon mi okozza, hogy az általános gazdasági fellendülés ellenére a szegénység mértéke és mélysége nem csökken.

A válaszadás igénye elvezetett az utóbbi évek szegénységkutatásainak termékeny új kategóriáihoz: az átmeneti és a tartós szegénység megkülönböztetéséhez, illetve a szegények társadalmán belül a jövedelmi-megélhetési szegények és a halmozottan szegények (mélyszegények, leszakadó szegények, kirekesztettek) típusainak elválasztásához. Amit ma a társadalmi kirekesztődés okairól és megjelenési formáiról tudunk, azt mindenekelőtt ezeknek az újabb kutatásoknak köszönhetően tudjuk.

A longitudinális adatsorok – elsősorban a TÁRKI 1991-től 2000-ig folytatott éves Háztartás Panel, majd Monitor felvételei, valamint a KSH rendszeres Családi költségvetés felvételei – statisztikus háttérrel adtak annak a kismintás szociológiai vizsgálatokkal és kvalitatív adatgyűjtésen nyugvó esettanulmányok sorával felszínre hozott megfigyelésnek, hogy a szegények világa élesen két csoportra tagozódik. Az első csoportba tartoznak azok, akik esetében a szegénység "csak" a mindennapi megélhetést érintő probléma, amelyen (jobb) munkalehetőséggel és pénzzel viszonylag könnyű segíteni; a második csoport tagjainál viszont a szegénység már tartósult és életformává szilárdult állapot, körbezárt helyzet,

amelyből rövid távon többnyire még a kitörés iránya sem látható. Az első típusba ma mindenekelőtt a kiskeresetű dolgozó szegények, a kisgyermeknevelés éve alatt átmenetileg jelentősen megcsappant forrásokra hagyatkozó alkalmazott és munkás-családok, valamint az egymagukban vagy velük öregedett társukkal élő városi kisnyugdíjasok tartoznak. Anélkül, hogy szegénységük feszítő problémáit és a napi megélhetésért vívott küzdelem sokszor emberfeletti erőfeszítéseit bagatellizálnám, mégis lényeges kiemelni, ami a szegények e széles csoportját a kirekesztődőktől megkülönbözteti. Ez pedig legfőként a szegénységük háttérében álló okok – és ezzel összefüggésben persze a szóba jöhető orvoslási módok – alapvető eltérése.

Mert a megélhetési szegénység háttérében többnyire tisztán elosztási problémák állnak: a munkaerőpiac inflációs feszültségei (a foglalkoztatás bizonyos szegmenseiben megkereshető bérek tartósan elmaradnak a mindennapi fogyasztás árszintjétől), illetve a társadalombiztosítási jövedelmek értékvesztése (ami az élethelyzetből adódó egyéb kompenzációs lehetőségek híján maga lesz a szegénység forrásává mindazon csoportok esetében, ahol átmenetileg vagy tartósan e redisztributív jövedelmek adják a családi költségvetés döntő hányadát). Azonban az élet meghatározó területein – munkaerő-piaci részvételükben, gyermekeik iskoláztatásában, lakóhelyük megválasztásában és lakásviszonyaik alakításában, valamint emberi kapcsolataikban – ezek a szegénycsoportok továbbra is egyértelműen a többségi társadalom résztvevői, s amint megélhetési viszonyaik javulnak, életük valóban zökkenőmentesen vissza is tér azokra a többségi pályákra és színterekre, amelyeknek átmenetileg (még ha olykor évekig tartó átmenettel is) a peremére szorultak.

A kirekesztődés kárvallottjai azonban éppen azáltal kerültek a Rubicon túlsó oldalára, hogy elvesztek, felszámolódtak, vagy soha igazán ki nem épültek és megtartó erejűvé nem váltak azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz kötötték. E kapcsolódások egykori formája, megszakadásuk módja és az abból következő mai élethelyzetek különbségei persze tovább tagolják a csoportot. Mindenesetre a kirekesztődők életének közös vonása, hogy szegénységük hosszú előtörténetre, évekre, ha nem évtizedekre nyúlik vissza, s mértéke szerint ma szélsőséges, gyakorta nyomor szintű. Életviszonyaik fontos közös sajátja továbbá, hogy társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátózódnak: gyermekeik hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kalyibákban; beteg szülei más rokkant és beteg szegényekkel üldögélnek akár fél délutánt is a lerobbant ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb "közgyógyos" receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan kiszolgáltatott és "rendes" alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain; velük osztják meg a talajásást és a szeméthordást a segély feltételül szabott közmunkakampányokon; velük állnak óraszám sorba az önkormányzatok szociális irodáinak folyosóin; velük vásárolják le az élelmiszer-támogatásként kapott jegyeket a félreeső kijelölt diszkontboltban; és velük kerülnek a hajléktalan-menhelynek sebtében átalakított egykori munkásszállóra, ha tetemesre duzzadt közüzemi tartozásaik nyomán a fedél is odalett a fejük fölül. Személyükben ők tehát a korábban említett "igazi" szegények, azok, akiknek visszaútja a társadalom többségének világába már nem egyszerűen a megélhetés szintjének kérdése, hanem az a kizáródás totalitására választ adni képes, végiggondolt stratégiai lépésekre épített, sokirányú, összehangolt és a többség elengedhetetlen támogatásával véghezvitt társadalmi (re)integrációs programot igényelne.

Belső tagolódásában azután a kirekesztődők társadalma a családi háttér megléte vagy hiánya szerint továbbhasad. A perem peremén túl – Robert Castel plasztikus kifejezésével élve – teljes "kiilleszkedtségben" (Castel 1998) élnek azok, akiknek mai helyzete többé-kevésbé egyenes folyománya annak, ahogyan életpályájuk a szocialista iparosítás tömegfoglalkoztatási hullámaiban alakult.¹ Egykor ők voltak a mozgósítható "tartaléksereg": Budapest és a nagyvárosok szükség szerint foglalkozást, munkahelyet és szálláshelyet cserélő heti ingázói, a nehézipar vagy az építőipar munkásszállókon élő, a feladattal tárgyak módjára továbbmozgatott képzetlen munkásai, akiknek szerepe és létfeltételei egyik napról a másikra lehetetlenültek el a kérdéses üzemek feldarabolódásával, privatizációjával és/vagy bezárásával. Mire a fordulat megtörtént, nekik viszont már nem volt hová visszahúzódnuk: az évtizedes ingázó létforma szétnyitotta a családi kapcsolatokat, meggyengítette a hajdani közösségi hálókat, ugyanakkor természete szerint gátat emelt új szerves közösségek létrejötté elé. Az érintettek tízezerszámba találták magukat az utcán: nemcsak a megélhetésük alapjául szolgáló munkát, de vele a lakhatást, a biztosított egészségügyi ellátást, a tanulás lehetőségét és az életforma-váltáshoz szükséges kapaszkodókat is elveszítették. Ma többségük hajléktalanszállóról hajléktalanszállóra vándorolva tengődik, néha munkához jut, néha nem, s ha közülük valaki beteg, hadakozhatnak érte a szociális munkások, hogy a kórházak legalább néhány napi sürgősségi ápolásban részesítsék kliensüket.

Az egykori ingázó munkásokból lett hajléktalanokéval rokon kirekesztődési pályák persze más csoportokat is jellemeznek. Hasonló a sorsuk mindazoknak, akiknek élete hosszabb vagy rövidebb ideig az állam által felügyelt – goffmani értelemben vett – totális intézmények falai között zajlott, s akiknek életpályáját a szocializmusban többnyire egyik ilyen intézményből a másikba vezető utak jellemezték. Tudjuk, ezek az életviszonyok alakították – és részben alakítják mindmáig – az állami gondozásból kikerültek, a betegotthonokban lakók, a tartós egészségügyi ápolás egy vagy más formája alatt állók, illetve a büntetőintézményekből kiszabadultak létfeltételeit. Bár a kirekesztődők e színes csoportjában vannak idősek és fiatalok, nagyvárosiak és inkább faluhelyen élők, ami élethelyzetükben közös, az a személyes kapcsolatok – mindenekelőtt a családi háttér – mindőjüket jellemző, gyakorlatilag teljes hiánya. E háttér nemléte vagy megszűnte pedig egymagában is a megcsuszamlás kiemelt kockázati tényezője. Társadalomtörténeti és családszociológiai kutatások sora bizonyította ugyanis azt a tapasztalatilag is jól ismert tényt, hogy a magyar viszonyok közepette – de tágabban: egész Közép-Kelet-Európában – az egyéni életsors stabilizálásában és a személyes létfeltételek mindennapi védelmében a családnak a nyugat-európainál lényegesen erősebb és kitüntetettebb jelentősége van (Hadas 1994; Neményi 1999). Hiszen az állam kivonultával a "helyettesítőként" számba jöhető alternatív civil védőrendszer éppen csak kialakulóban van, de emellett a mélyen ülő tradíciók, valamint a domináns biztonsági és bizalmi attitűdök is afelé terelnek, hogy igazi, teljes terjedelmű társadalmi tagságra csak az számíthat, akinek családja van. Így azután a mégoly gyenge családi kapcsolatok erodálódásával egyenes az út a többségi odatartozás egyéb viszonylatainak széteséséhez, az intézményes szegényellátás karjaiba – s ezzel a korábban említett fal túloldalára.

A kirekesztődéstől a család önmagában persze nem véd meg. Ezt mutatják mindenekelőtt a tartós munkanélküliek – és velük együtt: gyermekeik – fokozatos kiilleszkedésének drámai társadalmi tapasztalatai. Az adatok jelzik: a szervezett munkák piacára be sem jutók vagy onnan tartósan kiszoruló döntő többsége családban élő fiatal, negyven év alatti ember. Közelebbről szemügyre véve, családjaik azonban gyakran több szegény és kiszorult ember szövetségeként írhatóak le. A sokszor a megélhetés kényszeréből az "új" családdal egy fedél alá szorult szülők, nagyszülők aktív korukban képzetlen ipari munkások, a mezőgazdaság legnehezebb feladatait ellátó tsz-gyalogmunkások, egyszerű növénytermesztők vagy

állatgondozók voltak, akiknek mai nyugdíja még önmaguk eltartására sem elég; a háztartás feje, a férj a foglalkozási ranglétrán maga sem jutott a szülőknél sokkal feljebb, de ha volt is szakmája, az "rossz" – a szocialista nagyiparra szabott, ma viszont hasznosíthatatlan – képesítést adott, s munkanélkülivé válása óta az alkalmi fekete munkákon vagy a kizsigerelő napszámon kívül más pénzkereseti források nemigen adtak; a feleség, a család összetartója, a beteg szülők ápolója, ha talán érettségizett is, szerényen fizetett munkát a nyolcvanas években vagy csak irodistaként, vagy a közeli üzem futószalagján kaphatott, majd jöttek a gyerekek, a megnövekedett háztartás terhei – s mára jó, ha bedolgozásból vagy napszámából csurran-cseppen némi kiegészítő kereset. A megélhetés állandó késhegytánca, a munkakeresés feszültségei, a zsúfoltságból adódó családi konfliktusok, a hatóságok állandó fenyegetése mellett jöttek előbb a halmozódó díjhátralékok, majd a kilakoltatás veszélye – s közben a gyerekek ki-kimaradtak az iskolából, bizonyítványaik egyre gyengébbek lettek, aminek logikus következményeképpen, de minden baj betetőzéseként, végül – a gyermekvédelem védő-óvó intézkedéseinek képében – rájuk szakadt a család végső szétesésének réme is. A lecsúszás, a kisodródás ma már megállíthatatlan: ha csodák folytán adódna is biztos és tartós munkahely, a kilábaláshoz a szétzilált életnek olyan sok elemét kellene rendbe rakni, hogy a feladat többnyire felette van annak, amit a még megmaradt lelki és fizikai tartalékok összpontosításával és mozgósításával teljesíteni lehet. De hát a csodák ráadásul elmaradnak. Ezekben a tipikus munkanélküli utakban érhető igazán tetten a kirekesztődés legnagyobb csapdája: a folyamat észrevétlen előrehaladása. Mert a hajdanvolt tisztos szocialista szegénység mellett a leselkedő veszélyeket talán még észrevenni sem igen lehetett; a rendszerváltás kezdeti éveiben még élhetett a remény a visszatalálásra, az átmenetileg kritikusnak megélt állapot visszafordítására; igazában az utóbbi évek fejleményeivel – és különösen a gyerekek veszélyeztetettsége révén – lett láthatóvá, hogy rövid távon az irányváltásra már nincs esély, sőt, a kirekesztődés valószínűleg generációsan továbbgördített, állandó léthelyzetté válik.

A tartós munkanélküliek kirekesztődésének a családi háttér kisiklásával és felörlődésével egyenrangúan súlyos tényezője maga a munka. Mert a köztudatban élő minden ellenkező előjelű ítélet ellenére, a munkanélküliek – akár férfiak, akár nők, akár kaptak/kapnak segínyt, akár sohasem vétettek regisztrációba – rengeteget dolgoznak. Csakhogy munkavégzésük színterei kívül esnek a társadalmilag elismert, adózott bérrel és társadalombiztosítási kártyával javadalmazott szervezett munkák világán. Ez utóbbiba nemigen vezet az útjuk, még akkor sem, ha valaha egyszer talán szakmával rendelkeztek. A mai hazai munkapiac (többek által elemzett) szélsőséges szegmentáltsága mögött lezajlott gazdasági és társadalmi folyamatok következményei mára láthatóvá váltak. A munkahelyek számának a rendszerváltás óta végbement megcsappanása egyenesen terelte a lábon maradó munkavállalókat a munkapozíciók halmozása felé, illetve a hajdanvolt informális gazdaság "jobb" posztjainak elfoglalására – hiszen ez volt a korábban jellemzett elszegényedés elkerülésének és az előállt megélhetési bizonytalanság kiegyensúlyozásának legfőbb tömeges útja. E folyamat azonban a képzetlenebb és kevésbé versenyképes rétegek egyértelmű kiszorulásával, illetve a feketegazdaságba való beszorulásával járt. A két gazdaság között ma szinte nincsen átjárás, és a szélsőséges szegmentáltság következtében az utóbbiból nincsen kitörési pont. Különösen nincs, ha a kitöréssel – a "rendes" munkaviszony felvételével – legfeljebb a legrosszabbul fizetett munkák piacára lehetne belépni, az így megteremtett rendszerességgel tehát több pénzt nem, legfeljebb nagyobb stabilitást lehetne elérni. A mérleg másik serpenyőjében azonban ott vannak a tetemes veszteségek: a biztosnak látszó munka bármikori újbóli elvesztésének kockázata, főként pedig a ma napról napra újrateremtett munkaszerzési kapcsolatok időközbeni elenyészése, a foglalkoztatással automatikusan odavesző segélyekről nem is szólva. A körbezárt helyzet által szült sokrétű rövidtávú

ellenérdekeltség közepette így azután a látástól vakulásig végzett munka – a "fekete" munka – maga lesz a kirekesztődés legfőbb biztosítékává (Vági P. 2002). Ami pedig e helyzet kikerülhetetlen velejárója: a kikapaszzkodást segítő társadalmi kapcsolatok további erodálódása, a mindennemű társadalmi védelem nélküli, feudalisztikus személyes függelem és a vele járó kiszolgáltatottság elmélyülése, röviden, a polgári társadalmi viszonyokból való – immár vissza nem fordítható – kisodródás végleges megpecsételődése.

A kirekesztődés eddig vázolt útjai, ha tipikus és tömeges utak is, mégis: családok és egyének egymástól elkülönített életpályáit és csapdahelyezeteit jelenítik meg. Egyéni jellegük mindegyre kiviláglik az érintetteknek saját történetükről szóló értelmezéséből, de a külvilág által arra adott válaszokból is. Mellettük van azonban a kirekesztődésnek két olyan forrása és két olyan nagy gyűjtőmedencéje, amelyek esetében a jelenség mindenki számára nyilvánvaló elsődleges oka a kollektívan megélt sors, amelyen az egyén, a család erőfeszítése legfeljebb csak enyhíthet, de amelyen lényegi áttörést és amelyből eredményes kitörést nemigen hozhat.

A két kollektív helyzet azonban alapvetően különbözik. Az egyik a hazai településfejlődés szélsőséges történeti egyenlőtlenségeiből következik, s ma az aprófalvas települési zárványokban, illetve a munkanélküliség által különösen sújtott depressziós régiókban élöket sújtja. A másik – legalábbis ami a közvetlen történeti előzményeket illeti – a szocializmusbeli kényszerasszimiláció zsákutcáival függ össze, s mai kárvallottjai mindenekelőtt a cigány lakosság mintegy hatvan-nyolcvan százalékát kitevő roma szegények.

Hadd foglaljam össze a kollektív kirekesztődés e két – a legújabb kori hazai társadalomtörténet nem nyugatias vonásait talán a legközvetlenebbül felmutató – formájának legfőbb jellegzetességeit.

Az 1945 utáni hazai társadalomfejlődés egyik legnehezebben korrigálható fejleménye az évszázados települési egyenlőtlenségek szélsőséges felerősítése volt. Tudjuk: az erőltetett szocialista iparosítás programjából a város és a falu különbségének kielevezése következett, amit tetézték a politikai megfontolások vezérelte tanyafel-számolási kampányok, illetve a lakosság kényszerű elvándorlását kiváltó, a javadalmazások és a büntetések sajátos ötvözetére épülő regionális területfejlesztési (-visszafejlesztési) akciók. Spontán és tervszerűen útjukra indított folyamatok együttese eredményezte azután, hogy a hetvenes évekre szélsőséges egyenlőtlenségek jöttek létre a lakosság alapvető életesélyeit befolyásoló infrastrukturális ellátottságban, valamint a megszerezhető első, illetve második gazdaságbeli jövedelmek nagyságában. Az infrastrukturális feltételekben – a lakásviszonyok, az iskoláztatás, az egészségügyi ellátás stb. fizikai körülményeiben – mutatkozó települési egyenlőtlenségeket a hetvenes-nyolcvanas évek tömegméretű második gazdaságbeli munkavégzése ugyan valamelyest mérsékelte, megállítani azonban nem volt képes a több évtizedes folyamat legdrámaibb spontán következményét: a jobb helyzetű társadalmi rétegek tömeges elvándorlását, és ezzel a falvak – különösen az aprófalvak – társadalmi struktúrájának és belső közösségi viszonyainak végletes és végleges torzulását (Vági G. 1991).

A spontán módon végbement "lefejeződés" mellett az érintett települések azután a rendszerváltás gazdasági megrázkódtatásait már nemigen bírták ki: lakóik szinte teljes körben munkanélküliekké váltak, és ha egyiküknek-másikuknak voltak is a jobb időkből való tartalékai, azokat mára ők is teljesen felélték. A helyzetet tetézi e közösségek elöregedése és/vagy a megürült lakóházakat csekély összegért felvásárló, bevándorló roma családok révén ugrásszerűen megnőtt gyereknépesség ellátatlansága. Az érintett falvak ugyanis mára már legfeljebb csak tömeges éjszakai szálláshelyek. Emberemlékezet óta nem adódott helyben

munka, régen megszűnt az óvoda, az iskola, régen bezárt a bolt, régen becsukott az orvosi rendelő és a gyógyszertár, és – mindennek a tetejébe – innen még kimozdulni sem igen lehet: vagy húsz-harminc évvel ezelőtt felszedték az utolsó vasúti síneket, de aligha lehet számítani akár arra is, hogy a távolsági busz legalább napjában kétszer újra erre venné az útját. A szó szoros értelmében a külvilágtól elzárva, e települési fürtök – különösen Észak-, illetve Dél-Magyarország aprófalvas vidékein – a reménytelenségbe süllyedt tömeges kirekesztődés megkövült zárványai (Havas 1996). Éppen a helyzet egész közösségeket sújtó kollektív vonásaiból következik, hogy ha a kirekesztődést fokozni lehet, akkor annak mértéke e zárványok lakóinak esetében a korábban vázolt egyéni kisodródásokénál is nagyobb. Összpontosított központi támogatások, többéves stratégiai programok és invenciózus komplex szociálpolitikai lépések nélkül pedig a szélsőséges kirekesztődés e formái "természet adta módon" termelik újra önmagukat, mintegy sorsszerű determinációval vetítve előre egész nemzedékek börtönszerű fogva tartását egy helyzetben, melynek egyetlen elemét sem maguk vagy szüleik választották.

A teljes közösségeket sújtó – a településivel részben összefonódó – kirekesztődés másik drámai folyamata etnikai alapú, s mint jeleztem, áldozata mindenekelőtt a roma társadalom szegény többsége, de – a többségi-kisebbségi viszonyoknak a rendszerváltás óta előállt éleződő feszültségei folytán – valójában a cigány közösség egésze. A minden eddig bemutatottnál hosszabb történelmi ívű, igazán soha más irányba nem terelt etnikai-faji kirekesztettség újabb kori alakváltozásai nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert az európai normákhoz igazodni kívánó modern magyar társadalom merőben értékválasztási alapon sem cipelheti tovább legnagyobb kisebbségének társadalmon kívülre szorított léthelyzetét. E normatív közelítés létjogosultságát kétségbe nem vonva, a hajdani kirekesztettségnek a szocializmus évtizedei alatti kényszerasszimilációval kirekesztődéssé transzformált együttélési viszonyai azonban ma a cigányok ügyét a legfeszítőbb politikai kérdéssé transzformálják.

Mert bár a kényszerasszimiláció a korábban kiszorított cigány közösségek integrálásának a totalitárius berendezkedés logikájából következő lépései és menetrendje szerint történt, mégis, az iskolázásnak, a kötelező foglalkoztatásnak, a cigánytelepek felszámolásának programjai valóságos társadalmi felemelkedési utakat nyitottak meg – még ha azok a romák többsége számára csak a társadalmi perempozíciók (de immár mégis a választóvonalak innenső oldalán lévő pozíciók) elfoglalását tették is lehetővé. Mint azt a kilencvenes évek cigányvizsgálatai igazolták, ezeknek a fejleményeknek volt betudható a nyolcvanas évekre általánossá lett születésszabályozás, a romák egészségügyi viszonyainak valamelyes javulása, a szakmatanulás és – mindenekelőtt – a gyermekek iskoláztatásának belső normává válása.

A rendszerváltás e megindult folyamatok folytatása előtt durván lecsapta a sorompót. A romák teljes közösségei szorultak ismét a partvonalon kívülre: települési értelemben a fentebb bemutatott aprófalvas zárványokba, illetve nagyvárosi párjaikba, a slumosodó külterli lakótelepekre és városközepi szegénynegyedekbe; a foglalkoztatás terén a munkaügyi hivatalok folyosóira, majd – a segélyjogosultság kimerítésével – a közmunkaprogramokba; az iskoláztatás terén a kiegészítő osztályokba és a speciális iskolákba; a köz nyugalmanak fenntartása érdekében pedig mindennemű zárt intézményekbe – hajléktalanszállókra, betegotthonokra, állami gondozásba, illetve nagy számban a rendőri őrszobákra és a büntetés-végrehajtás fegyintézetébe. E sok irányból zajló és tömeges kirekesztődés logikája mindenkor ugyanaz: a kényszerasszimiláció abroncsának széthulltával a nem roma társadalom szemében legitimitásukat veszítették az igazi asszimilációs törekvések is, ezzel pedig a szegénység elkerülése elleni többségi küzdelem számára zöld utat kapott az "etnikai

helyreállítás" programja – a cigányok visszatuszkolása "eredeti" társadalmon kívüli pozíciójukba. A spontán kirekesztődést tetézik és intézményes keretek közé terelik a szociálpolitika átalakításának korábban már bemutatott folyamatai, amelyek révén a segélyezés és a helyi szociális ellátás diszfunkciói a támogatásokért a cigány és nem cigány szegények között folyó harc "belső" ügyeként jelennek meg – az igazságtétel nevében újabb alapot szolgáltatva az "élősködő" és "túlfogyasztó" romák további kiszorításának.

Végül mindezt keretbe foglalja a kisebbségi politizálás új intézményének, a helyi kisebbségi önkormányzatok rendszerének kiépülése. A szerény törvényi felhatalmazások által az új intézmény funkcióiban hagyott ürt az elmúlt hat-nyolc évben ugyanis gyorsan kitöltötte a romákat érintő szociális feladatoknak a helyi önkormányzatokról a cigány kisebbségi szervezetre való átgördítése és ezzel tisztán etnikaivá tétele. Így mára helyi rendeletmódosításokkal és alkalmi szabályokkal körbezárt (ál)hatalmi jogosítványok sora szentesíti a kisebbség ügyeinek teljes körű leválasztását a többségi társadalom testéről – azaz a gettósodással mélyülő kirekesztődés immár jogi formákba öntött fenntartását (Horváth-Landau-Szalai 2000).

Ez utóbbi fejlemény révén azután az etnikai kirekesztődés "felülírja" az élethelyzetből adódót. Miközben ugyanis az új intézményesülési folyamatok a cigányság szegény rétegeinek kiszorulását – sok nem cigánnyal rokon élethelyzetüket – szélsőségesen etnicizálják és a kisebbség belső ügyeként tüntetik fel, aközben a szegénységből kikerült, a társadalmi ranglétrán iskolázottságban és/vagy az anyagi létviszonyok tekintetében feljebb jutott romákat viszont ugyane folyamatok faji alapon zárják a többségitől elkülönített érdek- és jogvédelem intézményi világába. A kívülről a cigányságra kényszerített intézményes-politikai összezártságban így aztán "természet adta módon" áll elő, hogy keserves beharcokká minősülnek át a kitörésért folytatott küzdelmek: a jobb helyzetűek szemében a közösség szegény rétegei féknek és visszahúzó erőnek, az utóbbiak értelmezésében az előzők a közös kisebbségi ügy árulóinak tűnnek fel. Ezzel viszont kívülre és távolra kerülésük vádként és "magyarázatként" felhozható okai közé még a belső összetartás hiánya is odakerül, miközben kiszorulásuk valódi háttere – kollektív kirekesztődésük – a hatalommal felruházott és felelős többség számára még kevésbé látható, mint valaha.

A kollektív kirekesztődés itt röviden bemutatott két formája – szándékaim szerint ezt igyekeztem igazolni – keretet, medret és tömegesen működtethető mechanizmusokat teremt a szegények és nem szegények társadalmi között korábban létrejött választóvonal társadalmi törésvonallá mélyülésének. E törésvonalak mélyülése pedig nemcsak a szegénység fenntartásához, körbezártságához és generációk közötti átörökítéséhez járul hozzá, hanem fenyegeti magát a társadalmi integrációt. Dezintegrációs veszélyei miatt a kirekesztődés elleni – utolsó utáni pillanatban való – hatékony fellépés ezért nem egyszerűen az érintettek ügye, még csak nem is egyszerűen a velük hivatalból foglalkozó szakembereké és szociálpolitikai döntéshozóké, hanem a szó legszorosabb értelmében vett közügy. E közügy felvállalásának vagy a spontán folyamatok további szabadjára engedésének tétje ma testközelből érzékelhető: nem kevesebb, mint európai csatlakozásunk múlhat rajta. Ha a demokrácia hosszú távú védelmére, illetve az emberi jogok megkülönböztetés nélküli érvényesítésére vonatkozó megfontolások a manapi sürgős teendők közepette rendre háttérbe szorulnak is, a gyors cselekvés szüksége mellett pragmatikus érvnek ez utóbbi azért talán önmagában is elég.

Irodalom

- Castel, Robert (1998): A szociális kérdés alakváltozásai. A bér munka krónikája.
Budapest: Max Weber Alapítvány-Wesley Zsuzsanna Alapítvány-Kávésző Kiadó
- Ferge Zsuzsa (2001): Elszabaduló egyenlőtlenségek. Budapest: Hilscher Rezső
Szociálpolitikai Egyesület
- Gál Róbert (1999): A magánnyugdíj-rendszer kialakulása Magyarországon. Budapest: TÁRKI
- Hadas Miklós (szerk.) (1994): Férfiuralom. Budapest: Replika Könyvek
- Havas Gábor (1996): A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony
változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban. Budapest. Kandidátusi
értekezés.
- Havasi Éva (2001): Szegénység és kirekesztettség a mai Magyarországon. Budapest: KSH
Társadalomstatistikai Főosztály. Kézirat.
- Horváth Ágota (1997): Törvény és anarchia avagy törvényes anarchia: a Szociális Törvényről
és az önkormányzati szociális rendeletekről. In: Landau 1997, 261-299.
- Horváth Ágota-Landau Edit-Szalai Júlia (2000): Cigánynak születni. Tanulmányok,
dokumentumok. Budapest: ATA – Új Mandátum Könyvkiadó
- INFO-Társadalomtudomány (2001). Szegénység Magyarországon (tematikus szám), 54. füzet
- Köllő János (2001): A munkanélküli segélyrendszer 2000. évi szigorításának politikai
támogatottsága. In: A munkanélküli ellátási rendszer átalakításának hatásvizsgálata keretében
végzett kutatások eredményeiről. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont,
17-55.
- Landau Edit és munkatársai (szerk.) (1997): Az államtalanítás dilemmái: munkaerő-piaci
kényszerek és választások. Budapest: ATA
- Monostori Judit (1997): Az önkormányzatok segélyezési gyakorlata. Budapest: KSH
- Nagy Gyula (2000): Munkanélküli-segélyezés Magyarországon a kilencvenes években.
Közgazdasági Szemle, 47. (10): 799-816.
- Neményi Mária (1999): Csoportkép nőekkel. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Spéder Zsolt (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Budapest: Andorka
Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- Standing, Guy (1997): The folly of social safety nets: why basic income is needed in Eastern
Europe. Social Research, 64 (4): 1339-1381.
- Szalai Júlia (1998): Hatalom és szegénység. In Szalai Júlia: Uram! A jogaimért jöttem!
Budapest: Új Mandátum

Szalai Júlia (2000): A magánnyugdíj-rendszer néhány társadalmi vonásáról. Századvég (nyár): 67-89.

Tóth István György (1995): A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In: Landau 1997, 26-69.

Vági Gábor (1991): Magunk, uraim. Településekről, tanácsokról, önkormányzatokról. Budapest: Gondolat

Vági Péter (2002): A különböző munkatevékenységekre fordított idő alakulása az időmérleg adatok tükrében – a társadalmi elkülönülések egy újabb dimenziója. Amaro Drom, megjelenés alatt.

World Bank (2000): Hungary: Long-Term Poverty, Social Protection, and the Labor Market. Washington, D. C. Draft.

* A tanulmány rövidített és szerkesztett változata a Szociális, Egészségügyi és Családügyi Minisztérium megbízásából készült előadásnak, amely az Európai Unió és Magyarország közös rendezésében tartott Magyar Nemzeti Szeminárium a társadalmi beilleszkedésről című konferencián hangzott el 2002. július 18-án.

1. Sőt, mint azt többgenerációs életútinterjúkból tudjuk, az érintettek peremre szorulása a szocializmusban viszont többnyire egyenes folytatása volt a család háború előtti élethelyzetének. A Max Weber Alapítvány égisze alatt The Social History of Poverty in Central Europe címmel 1995-2000 között folyt összehasonlító szegénykutatás keretében összegyűjtött hazai családtörténeti anyag arról tanúskodik, hogy a hatvanas-hetvenes évek képzetlen ingázó munkásai döntő többségükben a hajdani uradalmi cselédek, föld nélküli zsellérek, szegényparasztok, egykori ipari segédmunkások egyenes ági leszármazottai voltak. A társadalmi pozíció marginális jellege tehát – a formák és a megélhetési források, valamint a konkrét életfeltételek minden lényeges változása ellenére – történelmileg töretlenül átörökítődött, s évtizedes léptékben bizonyult folyamatosnak.